

BIJEN ALS WEGWIJZERS VOOR MAATSCHAPPIJHERVORMERS

Christine Stutvoet-Joanknecht

Weinig dieren hebben de menselijke verbeelding zo beïnvloed als de bijen. Dit blijkt uit talloze volksverhalen en legenden waarin deze insecten een rol spelen. Aanvankelijk ontstond de belangstelling door het streven van de mensen om in het bezit te komen van de nuttige bijenprodukten, honing en was. Maar tegelijk ontdekte men hierdoor de uitzonderlijke fysieke en sociale eigenschappen van de bijen, die in hun nesten in een sociale ordening leven als in een staat, of een *volk*. Als gevolg hiervan werd de honingbij (*apis mellifica*) dikwijls in verband gebracht met de godenwereld en werd zij ook betrokken in cultische aangelegenheden. Men verbaasde zich over hun specifieke eigengemaakte voedsel, de honing, die ook voor andere dieren (waaronder de mens) smakelijk en gezond bleek. In de Bijbel is meermalen sprake van honing of bijen, zoals in Spreuken 24: 13-14: "Eet honing, mijn zoon, want hij is goed, en honingzeem is zoet voor uw gehemelte. Zodanig is de kennis der wijsheid voor uw ziel; als gij ze vindt, zo zal er beloning wezen, en uw verwachting zal niet afgesneden worden." De bekende profetie van Jesaja over de maagd die een zoon zal baren die na zijn geboorte met gestremde melk en honing zal worden gevoed (Jes. 7: 14) vertoont verwantschap met het verhaal uit de Griekse mythologie, hoe de oppergod Zeus als eenzame baby door geiten met hun melk en door bijen met hun honing in leven werd gehouden. Ook in de Koran worden de bijen geprezen vanwege de plichtsgetrouwe vlijt waarmee ze hun heilzame produkt vervaardigen (Surah XVI). Tot in de Late Middeleeuwen was honing vrijwel de enige zoetstof, die bovendien ook als conserveermiddel of als medicijn kon dienen. Een ander produkt van de bijen, de was, vormde een belangrijke grondstof voor allerlei nuttige doeleinden, zoals wastafeltjes voor schrijvers en maquettes voor architecten. Kaarsen bleven echter lang gereserveerd voor hooggeplaatsten of cultische doeleinden omdat de was bij het (ver)branden verloren ging.

Bijen nestelen meestal in rotsspleten of holle boomstammen. Ze zijn van nature vredelievend; al in de Oudheid lieten ze zich met enig beleid via een afgezaagde holle boomstam of een korf gemakkelijk naar het boerenerf overbrengen om te worden geëxploiteerd. Een ander voordeel is dat zij op geen enkele wijze andere leefvormen schaden, ook geen fruit, graan of aas (geslacht vee). Voor hun levensonderhoud vergen ze slechts de nabijheid van een bloeiende wei of boomgaard en wat water.

Omdat bijen hun gedrag wijzigen wanneer een weersverslechtering op komst is meende men dat bijen door mystieke krachten in de toekomst konden

zien. Ook werden bijen met de godenwereld in verband gebracht omdat zij enorm vruchtbaar zijn terwijl men geen paringsgedrag kon constateren. In de Griekse stad Ephese was zij een der attributen van de vruchtbaarheidsgodin Artemis van Anatolië. Ook was zij afgebeeld op munten van deze stad (bij de Hetieten betekende *Aphasos* bijenstad).

Munt uit Ephese.

Wellicht nog het meest zijn bijen vereenzelvigd met nijverheid als bron van welvaart. Een bijenvolk trok vanouds de aandacht door de hechte gedifferentieerde samenwerking waarmee de honingproduktie en de verzorging van de gemeenschap tot stand wordt gebracht. Maar omdat bepaalde feiten zoals de paring en de eierleggende functie van de bijenkoningin niet konden worden waargenomen, heerste lange tijd fundamentele verwarring betreffende de interpretatie van de activiteiten in een bijenkorf. Aangezien in de fauna mannelijke dieren meestal groter en mooier zijn, werd aangenomen dat de (eierleggende) koningin vanwege haar enorme formaat en fraaie goudkleur mannelijk was. Hierdoor ontstond de mythe van de bijenkoning en zijn volk, een supersamenleving die zelfs de noodzaak van de geslachtelijke vereniging had overstegen. In de literatuur heeft deze beeldvorming heel wat pennen in beweging gebracht. De eerste natuurkundige beschrijving gaf Aristoteles (384-322 voor Christus) in zijn *Historia animalium*, die door de eeuwen heen maatgevend is gebleven voor andere auteurs. Hij beschouwde bijen als een unieke uitzondering in de natuur omdat zij zich onttrekken aan de biologische voedselketen waarin de ene soort leeft ten koste van een andere.¹ Een andere auteur die wellicht nog meer de beeldvorming van het bijenleven heeft beïnvloed is Vergilius (70-19 voor Christus). In zijn ode aan het boerenleven, *Georgica*, zijn de natuurkundige gegevens van Aristoteles verweven met mythologische verhalen waarin bijen een rol spelen. Door deze dichter is voor het eerst de sociale organisatie van het bijenleven als metafoor gebruikt voor een menselijke maatschappij, de monarchie.² Dit gedicht zou nog lange tijd worden aangehaald in verhandelin-

-
- 1 Aristoteles, *Historia animalium* hoofdstukken V, 22 en IX, 40; P. Gohlke, *Aristoteles Tierkunde* (Paderborn 1957) 228-233, 420-433.
 - 2 Publius Vergilius Maro, *Het boerenbedrijf Georgica* IV, vertaling Ida G.M. Gerhardt (Den Haag/Amsterdam 1969) 71-91.

gen over de maatschappelijke orde. Vroegchristelijke auteurs zagen in Vergilius' poëtische beschrijving van de uitzonderlijke leefwijze van de bijen een voorafbeelding van het kloosterlijke leven. De *Hexaameron* van de kerkvader Ambrosius (circa 339-397) heeft in West-Europa wel de meeste invloed gehad. Hierin wijst de auteur op de verrassende overeenkomsten van de activiteiten in een bijenkorf met die in een kloostercommune.³ Maar sinds de Reformatie ontstond een omslag in de idealistische beeldvorming, en werden de bijen soms een karikatuur voor schijnheilige wereldvreemdheid en zelfs boosaardig gedrag. Op de boeiende aspecten van het bijenleven als religieuze en politieke inspiratiebron is door mij al eerder gewezen.⁴ In dit opstel zullen de verschillende opvattingen betreffende het concept van de bijenkoning en zijn volk in historisch verband worden besproken en kort toegelicht.

Het bijenvolk als ideaal voor een stabiele alleenheerschappij

Omdat de bijenkoning als enige niet aan het arbeidsproces deelnam en er toch bijzonder welvarend uitzag, meende men lange tijd dat hij een regerende functie had. Dat bleek ook uit de controle die hij uitoefende door traag over de raten te wandelen.⁵ Hij was dik en rond en de mooie goudkleur wees op kwaliteitsvoeding. Hij werd regelmatig gekoesterd en gestreeld door bijen in zijn nabijheid, als hofbeambten. Dit was het bewijs dat het volk naar hem opzag en hem liefhad. Natuurlijk leende de mythe van de bijenkoning en zijn volk zich uitstekend voor een staatkundige vergelijking met een alleenheerschappij, de monarchie. Vergilius kende aan de bijen morele eigenschappen toe, zoals moed, trouw en heroïsche solidariteit:

Maar zwermen ze uit ten oorlog - dikwijls toch komt tweedracht tussen twee koningen, met hevige beroering - dan kunt ge dit meteen voorvoelen: aan de stemming bij 't volk, hun popelende strijd lust [...]; Vlak voor de koningscel, rondom de koning warrelt de dichte zwerm, met luid gegons de vijand tartend. [...] Zij tuimelen sneuvelend; [...]. De koningen, kern der rijen, kenbaar aan hun vleugels, voelen een grote moed in 't kleine lichaam werken; zij weten van geen wijken, zo lang tot verpletterend de overwinnaar een partij doet zwenken en vluchten.

En: "Hun koning wordt vereerd, meer dan vorsten in Egypte, Lydie of 't Parthenrijk bij Medië's Hydaspes. Randt niets de koning aan - heel 't volk heeft één gezindheid; sterft hij, dan breekt de band: [...] Vaak gaat hij op de schou-

3 Ambrosius, *Hexaameron* V, hoofdstuk 21-22. Andere auteurs die aan bijen refereren zijn genoemd door G. Colvenerius in *Bonum universale de apibus* (Duaci 1627), met citaten van de kerkelijke auteurs, ook van Ambrosius.

4 C.M. Stutvoet-Joanknecht, 'Het bijenleven als religieuze en politieke inspiratiebron' *Ex Tempore, Periodiek van de studierichting geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen* 3 (1983-1984) 95-104.

5 Wij weten nu dat de bijenkoningin in november met haar enige taak, het eierleggen begint. Hiertoe loopt zij over de raten om hierin de staafvormige eitjes te deponeren.

ders en zij dekken op 't slagveld hem met het lijf, om schoon te sterven aan hun wonden."⁶

Dit inspirerende visioen voor militaire machthebbers kwam in de twaalfde eeuw opnieuw in de belangstelling door Johannes van Salisbury (circa 1115-1180), een bisschop van Chartres die in Parijs theologie doceerde. In die tijd ontstond in intellectuele kringen toenemende belangstelling voor de natuur, vermoedelijk als gevolg van Arabische invloeden en contacten met het Midden-Oosten. Johannes baseerde in zijn *Policraticus* (circa 1178) zijn theorieën voor een stabiele monarchie onder meer op voorbeelden van diersoorten die een systeem van sociale samenwerking kennen, zoals de honingbij. Indien de mensen in een land of een stadstaat (polis) ook zo verstandig samenwerkten en daarbij werden bestuurd door een bekwame alleenheerser als de bijenkoning, kon de welvaart niet uitblijven. Er heerste geen tweedracht en er waren ook geen burgerklieken die de dienst uitmaakten. Iedereen kon zich volledig aan de werkzaamheden wijden, handel en nijverheid konden tot bloei komen, hongersnood kon buiten de deur gehouden worden. De vorst hield alles in het oog en kon voortdurend door iedereen worden geraadpleegd. In tijden van oorlog schaarde het volk zich onmiddellijk eensgezind om de vorst, zodat de overwinning niet uit kon blijven. Na een uitvoerig citaat uit *Georgica* concludeerde Johannes van Salisbury: "Gelukkige landen indien zij zich gedragen als de bijen".⁷ Dit koningsideaal is later door William Shakespeare (1564-1616) meesterlijk verwoord in zijn toneelstuk *The Life of King Henry the Fifth*:

Therefore doth heaven divide/ the state of man in divers functions,/ setting endeavour in continual motion;/ to which is fixed as an aim or butt,/ obedience; for so work the honey-bees,/ creatures that by a rule in nature teach/ the act of order to a peopled kingdom./ They have a king and officers of sorts;/ Where some, like magistrates, correct at home,/ others, like merchants, venture trade abroad,/ others, like soldiers armed in their stings,/ make boot upon the summer's velvet buds;/ which pillage they with merry march bring home to the tent-royal of their emperor:/ Who, busied in his majesty, surveys/ the singing masons building roofs of gold,/ the civil citizens kneading up the honey,/ the poor mechanic porters crowding in/ their heavy burdens at his narrow gate,/ The sad-eyed justice, with his surly hum,/ delivering over to executors pale/ the lazy yawning drone. (Act I, Scene 2)⁸

Het is opvallend dat hierbij sprake is van gehoorzaamheid (*obedience*) ofschoon deze eigenschap door Vergilius niet wordt genoemd.

6 Vergilius, *Georgica*, 74, 78-79.

7 Johannes van Salisbury, *Ioannis Saresbiensis episcopi Carnotensis Policratici, sive De Nugis curialium et vestigiis philosophorum Libri VIII*, Clemens C.I. Webb ed., II (Clarendon 1909) hoofdstuk 21: "Rem publicam ad naturae similitudinem ordinandam, et ordinem ab apibus mutuandum."; *Monumenta Germaniae historica* 2 (1938) 40-107. Door J.M. Winter wordt in *Ridderschap, ideaal en werkelijkheid* (Bussum 1965) 50-54, eveneens aan dit hoofdstuk gerefereerd, maar uitsluitend met betrekking tot opmerkingen over de *militēs* (soldaten); aan de vergelijking met de bijen in *Georgica* is de auteur voorbijgegaan.

8 *The complete works of William Shakespeare*, Abbey library London, (Roemenië z.j.).

Eén der vier cartouches met het familiewapen van Urbanus VIII die op de voetstukken van het baldakijn in de St. Pieter zijn aangebracht.

Gezien de populariteit van de bijenkoning als symbool voor de monarchie is het echter verwonderlijk dat in de heraldiek de honingbij nauwelijks voorkomt, nog wel het meest in Italië. De bijen die op de zuilen van Bernini's baldakijn in de St. Pieter tussen de wijnranken wervelen, hebben betrekking op het familiewapen van paus Urbanus VIII Barberini (± 1644). Toch heeft de honingbij in Frankrijk enige tijd een bepalende rol vervuld als heraldische figuur. Wie bekend is met de heroïsche staatsieportretten van Napoleon I zal in de *Dôme des Invalides* te Parijs wellicht even stilstaan bij de kroningsmantel van deze alleenheerser. Pas bij nauwkeurig toezien blijkt dat het rode fluweel is overzwermd met gouden bijtjes, het symbool voor de keizerlijke Franse dynastie. Inderdaad zijn deze insecten overal tegenwoordig in de keizerlijke hofhouding, op kleding, vloerbedekking, wanddecoratie en gebruiksvoorwerpen. Ook op militaire attributen als wapenschilden en vaandels zijn ze te vinden, meestal naast de trotse adelaar van Karel de Grote. Onderscheidingen werden verleend volgens de orde van de gouden en de zilveren bij. Zelfs in de nieuwe provincies waren de bijen doorgedrongen; zo kreeg de stad Rotterdam in 1811 het voorrecht voortaan drie gouden bijen aan haar stadswapen toe te voegen. Waarom koos Napoleon op het toppunt van zijn macht, toen hij vrijwel heel West-Europa beheerste, dit nietige insect als huismerk van zijn dynastie? Was het vanwege de dodelijke angel, of was de bij bedoeld als een 'natuurlijk' antwoord op het florale embleem van de Capetingers, de *fleur de lis*?

In heraldische werken is de bij van de Corsicaanse parvenu meestal hooghartig genegeerd. Ook in de literatuur gaat men doorgaans voorbij aan dit

fenomeen. Als *empereur* spiegelde Napoleon zich graag aan keizerlijke voorgangers zoals Augustus, eerste keizer van het Romeinse imperium en Karel de Grote, eerste keizer van het Roomse Rijk. Hieraan ontleende hij de lauwerkrans van de overwinnaar waarmee hij zich tooide, en de keizerlijke adelaar. Maar om zich voor zijn heraldische symbool stevig in de rij van Franse vorsten te kunnen nestelen ging hij nog verder terug dan de Capetingers: naar de Merovingers. Hiervoor maakte hij als eerste gebruik van een historische grafvondst.

In de *Bibliothèque Nationale* bevonden zich objecten die afkomstig waren uit het graf van de Merovingische koning Childeric I ($\pm$ 481), de vader van Chlodewech (Clovis). Toen in 1653 bij Tournai Childerics graf werd ontdekt, bevonden zich daarin onder meer honderden schitterende gouden bijtjes. Alle waren voorzien van een bevestigingsringetje. In het graf waren ook enige flarden purperkleurige zijde aangetroffen. Het was de combinatie van deze gouden bijen en de flarden purperkleurige zijde, waardoor men concludeerde dat het hier resten betrof van de mantel van Childeric, en dat de bijen (totaal ongeveer driehonderd) oorspronkelijk hierop bevestigd waren geweest. Van een dergelijke versiering is geen tweede voorbeeld bekend. Ook Lodewijk XIV die met veel piëteit de objecten uit het graf van Childeric ontving (waaronder twintig bijtjes, de rest was onder de bevolking verdwenen) heeft er geen gebruik van gemaakt. Voor Napoleon was de Merovingische bij als heraldisch symbool voor zijn *Empire* dus ook in figuurlijke zin een gouden vondst.⁹

De bijen uit de grafvondst van Childeric I, ware grootte. (Cochet, *Le tombeau de Childeric I*).

De vraag blijft echter: wat was in het verleden voor Childeric de aanleiding geweest voor de creatie van zijn 'bijenmantel'? Naar mijn mening is het niet onmogelijk dat de legitimiteit van de Merovingische leider ooit door bijen is bevestigd. Omdat bijen hun gedragspatroon wijzigen wanneer weersverslechtering op komst is, werd hun vanouds het vermogen toegekend om in de toekomst te kunnen zien. De Griek Artimedon zegt in zijn droomboek dat het op koninklijke waardigheid duidt wanneer een bij zich aan iemand hecht. Volgens Cicero werd Dionysius van Syracuse tot tiran gekozen omdat tijdens de verkiezing een bijenzwerm op zijn paard neerstreek. Nog in 1669 zou in Polen Michael Wisnionyski tot koning zijn gekozen omdat een bij zich aan hem

9 Abbé Cochet, *Le tombeau de Childeric Ier* (Paris 1859) 177-190.

hechhte.¹⁰ Van Childeric is bekend dat hij na een opstand enige tijd naar Thüringen was gevlucht. Misschien dat hij, toen hij het waagde terug te keren, door zijn volk opnieuw als legitiem erkend werd omdat een bijenzwerm op hem neerstreek. Hoe dan ook, het staat vast dat in 1804 de usurpator Napoleon I mede door de 'bijenmantel' van deze Merovingische koning tot navolging werd geïnspireerd.¹¹ Wel veranderde hij de vormgeving van de rustende bij van Childeric in een actieve vliegbij. Dit zou een verwijzing betekenen naar de *industria*, de vlijt van de bijen, als symbool van de maatschappelijke handel en nijverheid in zijn imperium; het is bekend dat Napoleon een voorstander was van de industriële revolutie. En zo verschenen de bijen in de kroningsstoet als symbool van de oeroude Frankische koningsdynastie, en tegelijk van de moderne maatschappij van 1804, op de hofkleding en de kussens met de regalia, waarvan de scepter nog door Karel de Grote zou zijn gebruikt.¹²

De bijenkoning en zijn volk als voorafbeelding van het aardse Rijk van Christus

Ook in christelijke kring was men getroffen door de merkwaardige passieve houding van de bijenkoning in vergelijking met de driftig arbeidende bijen. Maar natuurlijk kreeg de vermeende kuisheid van de bijen, die zonder geslachtelijke omgang toch enorm vruchtbaar waren, de grootste aandacht. Opnieuw is Vergilius de voornaamste bron voor de overlevering van het mystieke bijenleven. In zijn gedicht *Georgica* vertelt hij dat de bijen hun unieke wijze van voortplanting hadden verkregen door bijzondere relaties met de godenwereld. Zij hadden Zeus (Jupiter) als baby in Kreta met honing in leven gehouden. Als leveranciers van nectar kwamen ze regelmatig in contact met de goden op de Olympus. "Daarom", deelde hij mee, zoeken zij

niet de paring die de krachten ontzenuwt in Venus' dienst, noch baren zij in pijn hun jongen. Die plukken ze gewoon van geurig kruid en bladeren zó simpel komt een koning met zijn jonge burgers, waarvoor een nieuw paleis en rijk in was gebouwd wordt. [...] Men zegt wel, afgaand op die tekenende gedragslijn, dat bijen iets hebben van goddelijke geest en aethers fluïdum.

Ook bezitten "bijen alleen samen kroost en samen de bijenstad; zij leven onder strenge wetten." En "Elk heeft zijn werk: de oudsten dragen zorg voor de stad. [...] De jongeren komen moe des avonds laat op huis aan. [...] Voor allen geldt één tijd van werk, één tijd van rusten." Tegen de avond "keren zij ter korf, dan komen ze aan zichzelf toe. Het zoemt en gonst en broemt rondom de plank en 't

10 A. Kaufmann, *Thomas von Chantimpré* (Köln 1899) 18.

11 Cochet, *Le tombeau*, 14.

12 J. Presser, *Napoleon, historie en legende* (Amsterdam 1946) 203.

vlieggat. Dan, als elk in zijn cel gekropen is, valt nachtelijk de stilte en dekt de goede slaap het moede lichaam."¹³

Na deze bloemlezing zal het duidelijk zijn waarom Vergilius graag gelezen is in kloosterlijke kringen. Ook kloosterlingen dienden niet de paring te zoeken. Hun nakomelingen dienden zich vanzelf aan (de novicen), waarvoor eventueel meteen een nieuw onderkomen werd gebouwd. De kloosterlingen zorgden gezamenlijk voor de nieuwkomers. Allen leefden in communiaal verband onder een strenge leefregel. Het klooster was gemeenschappelijk bezit. De kloosterlingen hielden zich stipt aan een rooster voor de werkzaamheden en de koorzang. Overdag werden de werkzaamheden in stilte verricht (het *silentium*), maar voor het slapengaan zongen allen gezamenlijk de getijden.

De kerkvader Ambrosius kan beschouwd worden als de belangrijkste propagandist voor deze visie. In zijn *Hexaemeron*, een zesdelige preek over de scheppingsdagen, komen bij de schepping van de insecten ook de bijen aan bod. Hiervoor beriep de auteur zich op een bijbeltekst uit het boek Spreuken: "Ga naar de bij, en leer van haar werken; haar produkt is gezond zowel voor arbeiders, koningen als dwazen; iedereen vindt honing lekker, het geeft de zieken kracht, en het wekt wijsheid op". De honing vergeleek Ambrosius met christelijke deugdzaamheid, die uiteraard door Gods genade, eveneens uit het niets moest worden verwerkt.¹⁴

In toenemende mate werden bijen en honing metaforisch gebruikt voor christelijke begrippen. In godsdienstige literatuur werd het bloed van de Gekruisigde vaak als 'honingvloeiend' beschreven, en de moeder van Jezus werd soms als 'honingraatje' aangeduid. Bernardus van Clairvaux werd de 'honingvloeiende geleerde' genoemd (doctor mellifluus). Petrus Venerabilis maande de treurige Héloïse als abdis aan om evenals een bij, in haar klooster niet alleen voor zichzelf (geestelijke) honing te maken, maar die ook op alle mogelijke manieren over haar kloosterzusters uit te storten.¹⁵ In dezelfde gedachtengang leidde de vooruitstrevende abdis Herrad van Landsberg (± 1195) haar 'Tuin der Lusten' (*Hortus deliciarum*) als volgt in: "Als een nijvere bij heb ik het sap uit de bloemen van de goddelijke en filosofische literatuur opgezogen en er een hele van honing druipende rij van gevormd".¹⁶ De 'honing' in haar beschrijving van het paradijs en de krachten in het heelal was bedoeld voor haar erudiete kloosterzusters in St. Odile (Elzas). Deze vorm van beeldspraak met

13 Vergilius, *Georgica*, 78, 76, 77-78.

14 Zie noot 3; deze passage is ook aangehaald door Hieronymus in zijn *Ezechielis* III, met de vermelding dat zij in Hebreeuwse teksten niet voorkomt, vgl. G. Colvenerius, *Bonum universale de apibus* (1627) onder: 'Testimonia Sanctae Patrum de eodem scripturae loco.' Zie ook noot 30.

15 Petrus Venerabilis in zijn brief aan Héloïse; hierin wordt deze metafoor uitgebreid toegepast, J.P. Migne *Patrologia Latina* vol. 189, 'Epistolarum lib. IV', epistel XXI, 346-353, vooral 349.

16 Geciteerd volgens R. Pernoud, *Vrouwen in de middeleeuwen, haar politieke en sociale betekenis* (Baarn 1986) 36; Maria Heinsius, *Der paradiesgarten der Herrad von Landsberg* (Editions Alsatia, Colmar/Parijs/Freiburg 1968).

betrekking tot bijen en honing heeft zich tot lang na de Middeleeuwen gehandhaafd.

Daarnaast behielden de bijen hun imago van een harmonische maatschappelijke organisatie. Door de toenemende contacten met het Midden-Oosten was er sinds de twaalfde eeuw een groeiende belangstelling voor de fysieke natuur. In universitaire kringen gingen sommigen zelfs experimenteren om biologische berichten uit de Oudheid te controleren. De dominicaan Albertus Magnus (circa 1193-1280) sneed een honingbij door om te kijken waar de honing vandaan kwam. Zover ging zijn ordebroeder Thomas van Cantimpré (circa 1200 - circa 1272) niet, maar hij bestudeerde wel intensief het doen en laten van de bijen. Thomas is onder meer bekend als auteur van een natuurkundig encyclopedisch werk *De natura rerum secundus diversos philosophos* (vertaald en bewerkt door Jacob van Maerlant in *Der naturen bloeme*). De in dit werk verzamelde gegevens over de eigenschappen van de honingbij troffen hem zowel als oplossing voor grootschalige gezagsproblemen (in het wereldlijke bestuur) als voor kleinschalige (vooral in kloostergemeenschappen). Evenals Johannes van Salisbury was Thomas van mening dat de morele en bestuurlijke kwaliteiten van de bestuurder allesbepalend zijn voor het welzijn van het volk. Maar in tegenstelling tot Johannes zag Thomas in de welgedane bijenkoning niet een voorbeeld voor de wereldse monarch, maar voor een bisschop als vertegenwoordiger van Christus, die altijd de enige heerser blijft van de christelijke gemeenschap, de *ecclesia*. In Thomas' ogen was de pluriforme christelijke *ecclesia* een verzameling bisdommen. De bisschoppen moesten zich steeds bewust blijven van hun verantwoording tegenover Christus Koning betreffende de uitvoering van de christelijke voorschriften (*evangelie*), zowel met betrekking op henzelf, als op hun onderdanen. De paus was als opvolger van de eerste bisschop van Rome de woordvoerder van de bisschoppen. Koningen waren uitvoerders van justitiële maatregelen, waarvoor zij bevoegdheden ontvingen.

In zijn *Bonum universale de apibus* (algemene goede eigenschappen van bijen, circa 1262) vergeleek de auteur de bijenkoning met een ideale bestuurder (bisschop of kloosteroverste) en het bijenvolk met een christelijke gemeenschap (een bisdom of een klooster).¹⁷ Hiervoor baseerde Thomas zich op citaten van klassieke en kerkelijke auteurs over goede eigenschappen van bijen. Deze citaten fungeerden tevens als hoofdstuktitels, maar in de tekst werd de bijenallergie verlaten en was alleen sprake van menselijke omstandigheden. In twee afzonderlijke delen, over prelaten en over onderdanen, behandelde de auteur de vereiste kwaliteiten van de ideale bestuurder (de bijenkoning) en de wijze waarop de onderdanen (het bijenvolk) hun opdrachten dienden te verrichten, in vrijwillige gehoorzaamheid, met behoud van inspraak. Karakteristiek voor een christelijke gemeenschap is immers de onderlinge gelijkwaardigheid. Bestuur-

17 Georgius Colvenerius, *Bonum universale de apibus* (Duaci 1627, derde editie); C.M. Stutvoet-Joanknecht, *Der byen boeck; de Middelnederlandse vertalingen van Bonum universale de apibus van Thomas van Cantimpré en hun achtergrond* (dissertatie, Amsterdam 1990) met editie van de tekst in het Middelnederlands.

ders zijn daarom zowel uitvoerders als volgelingen van de wet van Christus. Om die reden komen paus en koningen pas in deel II aan de orde.

In de visie van Thomas wordt de bijenkoning gekozen, en meteen daarna worden de taken onderling verdeeld. Aangezien Christus niet zichtbaar aanwezig is in zijn aardse rijk, moet zijn plaatsvervanger zich als het ware voor nader beraad regelmatig terugtrekken in gebed en bestudering van de Schrift. Evenals de bijenkoning groter is en een fraaie goudkleur heeft, dient de bestuurder blijf te geven van een grotere mate van persoonlijke kwaliteiten en deugden dan de anderen. Thomas had veel connecties in hogere kringen. Als biechtvader bezat hij bisschoppelijke, dus meer uitgebreide bevoegdheden om zware zonden te vergeven. Als zodanig was hij goed op de hoogte van de ondeugden en misbruiken van hooggeplaatste prelaten en edelen. Dit was voor hem aanleiding om flink uit te halen naar de machthebbers die het volk uitbuiten en onderdrukten, waardoor zij zelf een allerm minst christelijk leven konden leiden.¹⁸ Evenals in een bijenkorf, waar de bijenkoning niet hoefde te werken maar wel toezicht hield, moest ook een bisschop geen lui leven leiden maar voortdurend controle (supervisie) blijven uitoefenen. Opvallend voor Thomas, als dominicaan, is het voortdurende beklemtoning van de voorbeeldige zachtmoedigheid van de bijenkoning, die nooit geweld gebruikte; zijn gezag berustte volkomen op de liefde voor, en van zijn volk. Het militaire karakter van de legertros¹⁹ tijdens het zwermen van de bijen vergeleek Thomas met de heroïsche strijd tegen de duivel, waarin allen eensgezind waren. Maar evenals bijen de honingproductie staken als hun koning onvolwaardig blijkt te zijn, dienen slechte bestuurders (ook abten en kloosteroversten) te worden afgezet.

Het tweede deel van *Bonum universale de apibus* is vooral op het communale kloosterleven afgestemd. In de allegorische vergelijking met de bijen volgde Thomas weer de visie van Ambrosius in diens *Hexaemeron*.²⁰ In dit deel werd door Thomas besproken hoe bestuurders met hun volgelingen moeten omgaan en omgekeerd, en ook hoe de volgelingen zich onderling moeten gedragen. Steeds opnieuw benadrukte de auteur dat in het rijk van Christus geen sociaal onderscheid bestaat, wel verschil in verantwoordelijkheden. En natuurlijk wees Thomas triomfantelijk op het voorbeeld in de natuur dat bevruchting zonder tussenkomst van een man mogelijk was, zoals Maria, de moeder van Christus, was overkomen.

De grootste verdienste voor Thomas' tijdgenoten zal wel zijn geweest dat hij de klassieke titelcitaten over bijeneigenschappen allegorisch wist te verbinden

18 In de Middelnederlandse tekst zijn deze opmerkingen niet altijd overgenomen, zie Stutvoet, *Der byen boeck*, 107.

19 In het voorjaar splitst een bijenvolk zich in nieuwe volken, het zwermen. De bijenkoningin stormt, met een aantal aanhangers het vlieggat uit om zich tenslotte aan een struik of boom te hechten, waarbij de koningin door de bijen in een dichte tros is omringd. Hierna volgt een tweede zwerm met enige jonge koninginnen en de darren. Er volgt een verbitterde strijd op leven en dood om de alleenheerschappij.

20 Zie noten 3 en 14.

met (in zijn ogen) corresponderende teksten uit Bijbel en Evangelie, die hij in moraliserende preken en (ongeveer 300) exemplen verhalen verder uitwerkte. Hierdoor kreeg het voorbeeldige bijenleven als het ware een goddelijke signatuur.

Van *Bonum universale de apibus* zijn naast een honderdtal handschriften ook een Franse en een Duitse vertaling bekend. De Latijnse tekst is tussen circa 1473 en 1627 zesmaal in druk verschenen.²¹ In 1650 verscheen in Brussel een gedrukte Franse vertaling van Vincentius Willart: *Le bien universel ou les abeilles mystiques*.²² Maar de meeste verspreiding kreeg het 'bijenboek' in de Noordelijke Nederlanden. In het *Rechtsboek van Den Briel* (voor 1405) werd de zachtmoedige bijenkoning uit het *Liber apum* aan de landsheer ten voorbeeld gesteld.²³ Onder invloed van de Moderne Devotie werden twee Noordnederlandse vertalingen gemaakt. Eén van deze teksten werd in 1488 en 1515 gedrukt. Geplaatst naast talloze vrome uitspraken waarin de bijenkorf, het bijenvolk, honingraten en honing model staan voor christelijke deugdzzaamheid, moeten de mystieke bijen in de Nederlanden bijzonder populair zijn geweest. Zelfs Erasmus merkt in zijn christelijke vorstenspiegel op dat "Zoals bij de bijen de koning steeds door een gevolg omgeven wordt en hij nooit alleen vliegt, evenals het hart zich in het midden van het lichaam bevindt, zo betaamt het de heerser zich temidden van de zijnen op te houden" (1516).²⁴ Ook in Rome waren de bijen populair, zoals blijkt uit het leerdicht *Le api*, waarin Giovanni Rucellai (± 1525) de 'staat der kuise bijtjes' roemde.²⁵

De bijenkorf als symbool van een misvormde maatschappij

Deze populariteit kon Philips Marnix van St. Aldegonde (1540-1598) goed gebruiken voor de introductie van zijn *Den Byencorff der H. Roomsche Kercke als uitlegginghe des Sendbriefs Mester Gentiani Hervet* (1569).²⁶ Deze 'Sendbrief' (pamflet) was een aanval op de Reformatie door Gentian Hervet, een Frans theoloog. Marnix heeft hierop gereageerd in de vorm van een satirisch smaadschrift: *Commentaire et illustration sur l'épistre missive de M. Gentiaen*

21 Stutvoet, *Der Byen Boeck*, 47-128.

22 Vincentius Willart, *Le bien universel ou les abeilles mystiques*, gedrukt door Jean Vanden Horicke te Brussel, 1650.

23 Jan Matthijsen, *Het rechtsboek van Den Briel*, J. Fruin en M. Pols ed. ('s-Gravenhage 1880) 25.

24 Erasmus van Rotterdam, *Ausgewählte Schriften V*, Werner Welzig ed. (Darmstadt 1968) 258; de Nederlandse tekst is van C.J. van Leeuwen, die mij op deze passage wees.

25 Giovanni Rucellai (Lat. Oricellarius) (1475-1525), neef van paus Leo X. Het gedicht *Le api* droeg hij op aan de dichter Trissino; G. Mazzoni, *Le opere di Giovanni Rucellai* (1887).

26 Philips van Marnix van St. Aldegonde, *Den byencorff der H. Roomsche kercke*, bloemlezing van W. Ornee en L. Strenght (Zutphen 1975); J. Sterck, *Bronnen en samenstelling van Marnix' Biënkorf der H. Roomsche kercke* (Leuven 1952).

Den Byencorff der H. Roomſche Kercke.

Dit is een clare ende grondelicke Wtleg-
ginghe des Sendbrieffs Meester Gentiani Hervet,
nu coets upghegaen in Franſops ende in't Duytſch;
Gheſchreuen aen de afghedwaerde van
het Chriſten Ghelooze.

De wijsheydt en tveeltant van de Lovenſche Kercken.

Leſer, leelt die met vijf: hier ſul ghy ſien end mercken

Wegheſchreuen ende ghebedicert aenden Eerweerdighen Wiſe
ſchop Franciſcum Sominum, Bader aller nieuwe Wiſſchops
pen inde Nederlanden / met eenen Brief ende
Woordts aen zyne Eerweerdichſt.

Hervet, waarin echter van bijen geen sprake is. In de Nederlandse vertaling geeft de auteur (nog steeds onder pseudoniem) in zijn opdracht aan de Bredase bisschop Sonnius een verklaring voor de in de titel genoemde *Byencorf*: evenals de bij naar hartelust uit diverse bloemen nectar haalt, bedient de kerk van Rome zich naar eigen welgevallen van Schriftteksten en conciliedecreten om haar richtlijnen te brouwen. En ter verduidelijking heeft de auteur zijn commentaar op de 'Sendbrief' uitgebreid met een aanhangsel, getiteld: "Nu volgt voorts de wtlegginghe ende verclaringhe des byencorfs, beschrijvinghe der byen, des honichs ende honinchraets, met alle datter toebehoort." Met de 'byencorf' was natuurlijk de kerk van Rome bedoeld.

In dit aanhangsel met de bijenallegorie is de bijenkorf samengevlochten uit kerkelijke dogma's en leerstellingen. De bijen zijn de priesters, de honingraten de parochies; met de honing is materieel voordeel, geld bedoeld. De bijenkoning hoeft zijn angel uiteraard niet te gebruiken want hij wordt voortdurend omringd door een tros hielentlikkers. Waar hij zich neerzet, wordt de legerplaats van de hele zwerm gevormd. Ook wordt dat de plaats van de honingvoorraad. De kwalen van de bijen bestaan voornamelijk uit 'loop des buydels' en 'gheltsucht'. Bijen reageren levendig op het geluid van klinkend metaal; Thomas van Cantimpré vergeleek dit poëtisch met het rinkelen van de altaarschel, Marnix daarentegen met klinkende geldstukken. Uit deze voorbeelden zal duidelijk zijn dat Marnix de geleerde uitspraken van klassieke en kerkelijke filosofen gevat parodieerde om het grote publiek te amuseren. Van heel andere aard is de vertaalde tekst van het verweerschrift tegen *Hervet*, waarin de agressieve verdediging doorgaans is gefundeerd op steekhoudende theologische argumenten. Het Franse gezegde "C'est le ridicule qui tue" is hier zeker op zijn plaats. Tegen het lachwekkende gelijk moet de grootste jurist het onherroepelijk afleggen.²⁷

Van de *Byencorf* zijn ongeveer veertig uitgaven bekend, waaronder enige in Duitse en Engelse vertaling. (Aan de eerste, dus Franse redactie van dit smaadschrift is het aanhangsel betreffende de *Byencorf* niet meer toegevoegd.) Van de Duitse vertalingen is *Binenkorf des Heyligen Römischen Imenschwarms* van de satiricus Johann Fischart te Strasbourg (1579) het meest bekend, in het Engels *Bee-hive of the Romish Church* (1578). Fischart werd door de bijenallegorie geïnspireerd tot een nieuwe creatie, over het huwelijksleven.²⁸

In de Zuidelijke Nederlanden reageerden schrijvers van de Contrareformatie haastig met verweerschriften zoals de *Christelijke Biecorf der H. Roomsche Kerke* (1600) van de jezuïet Jan David. Naar mijn mening passen de drie jongste uitgaven van Chantimpré's *Bonum universale de apibus* uit 1597, 1609 en

27 Ornee en Strengolt wijzen er op dat G.P.M. Knuvelder in de vierde druk van zijn *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse Letterkunde I* ('s-Hertogenbosch 1967) 360-361, in een vrij uitgebreide passage zijn misnoegen uitsprekt over de afbrekende kwaliteiten van *Den Byencorf*; deze passage is in 1971 in de vijfde druk in deel II, 84-85 volledig geschrapt; Ornee en Strengolt, *Den Byencorf*, 34.

28 Kaufmann, *Thomas von Chantimpré*, 19.

1627 van G. Colvenerius te Douai eveneens in dit kader, evenals de Franse editie uit 1648 van Vincentius Willart te Brussel.²⁹ Ook is het opmerkelijk dat de Bijbeltekst over de bij waar Ambrosius aan refereerde, in de Latijnse editie te Rome in 1588 werd ingelast, met goedkeuring van Sixtus V. In volgende uitgaven (en vertalingen hiervan) werd deze tekst weer weggelaten.³⁰ In Duitsland bleven de bijen eveneens in de belangstelling als toonbeelden van christelijke deugden. De dichter G. Hausdörffer (1607-1659) jubelde in *Die Immen*: "Singt von den Bienen, dem Bild der Christenheit; sie nehmen sonder Morden den zarten Blumen-Raub." En Friedrich von Spee (1591-1635) roemde in zijn *Lob des Schöpfers* uitvoerig de "zarte gelben Kriegerlein" in hun "Wächsenburg".³¹

Intussen hielden amateurbiologen zich met wisselend succes bezig met het bestuderen van honingbijen, die ze echter vaak verwarden met hommels. Geleidelijk werden de 'bijengeheimen' min of meer ontraadseld, maar de mythe van de nobele bijenkoning en zijn volk bleef bestaan. Zelfs toen sommigen ontdekten dat een bijenkoningin de eieren legde, bleef men vasthouden aan een 'opperhoofd', die bijvoorbeeld de eieren langsging om ze te bevruchten. Onze vaderlandse Johannes Goedaert meende in zijn *Metamorphosis naturalis* (1659) dat bijen "in onse duytsche tale" zo werden genoemd omdat ze "bijeën" leven, "gesamentlick als in een regeeringen".³² Was het toeval dat het opnieuw een Nederlander was die in Londen een maatschappijsatire publiceerde onder de dekmantel van een bijenfabel?

De Rotterdammer Bernard (de) Mandeville (1670-1733) had zich na zijn studies in Leiden als zenuwarts in Londen gevestigd, kort na de Glorious Revolution (1688). Hier ontplooiëde hij zich als een succesvol satiricus met een vlijmscherpe pen. In zijn eerste werk *The virgin unmask'd* verdedigde hij het feminisme in een moralistische dialoog, die er op gericht was mannelijke kopers in de waan te brengen dat zij een pornografisch boek kochten. Zijn grootste bekendheid kreeg hij met *The fable of the bees, or private vices, public benefits* (1714). Dit satirische gedicht was al in 1705 verschenen onder de titel *The grumbling hive: or knaves turned honest* (De mopperkorf, of: Schurken tot inkeer gekomen), maar in 1714 werd de tekst in een heruitgave door de auteur van

29 Stutvoet, *Der byen boeck*, 46-56; zie ook noot 22.

30 Colvenerius citeert de ingelaste Latijnse tekst als volgt: "Aut vade ad apem, et disce quomodo operaria est: operationem quoque quam venerabilem facit, cuius labores, reges et idiote ad sanitatem afferunt. Appetibilis autem est omnibus, et clara: etiam cum sit robore infirma, sapientiam honorans evecta est. Usque quo piger iaces?" Deze passage volgt op Spreuken 6: 6 (over de mier). De Latijnse editie werd in 1588 gedrukt door G. Ferrarium, zie F. Ascarelli, *Le cinquecentine Romane* (1972).

31 Kaufmann, *Thomas von Chantimpré*, 19-20.

32 Johannes Goedaert, *Metamorphosis naturalis, ofte historische beschryvinge van den oirspronck, aerd, eygenschappen ende vreemde veranderingen der wormen, rupsen, maeden, vliegen, sprinckhanen, witjens, byen, motten ende diergelijcke dierkens meer; niet uyt eenige Boecken, maer door eigen ervarentheyt uygevoonden, beschreven, en na de konst afgeteikent* I (1659) 23.

een uitgebreide toelichting voorzien (*Remarks*).³³ Afgezien van de inleidende strofen komen de feitelijke bijenactiviteiten niet ter sprake. De bijen in deze 'mopperkorf' onderscheidden zich doordat zij precies als de mensen leefden: "Een ruime korf, met bijen volgepakt, die leefden weelderig en met gemak, en toch bekend om wet en wapens, en zwermen die al vroeg ontwaakten, gold als de broedplaats van wetenschap en nijverheid". In hun regering was de koning echter geen alleenheerser maar door wetten gebonden als in een constitutionele monarchie. Omdat in deze korf de bijen het leefpatroon van de mensen volgden beschreef de auteur hun activiteiten in een bonte parade van keurige beroepen, zoals artsen, makelaars of juristen, met daarmee samenhangend de mogelijkheden tot oplichting en corruptie. Natuurlijk ontbraken ook de pooiers, helers, en kwakzalvers niet, evenmin als artsen en priesters, waarvan sommigen "dun en pover uitgedost, baden mystiek om slechts een droge korst, terwijl ze een hele bakkerij bedoelden". Uiteindelijk werden in deze korf geen deugden, maar slechts ondeugden beoefend. Mandeville was een man van grote eruditie en hij had de werken van Bayle en Locke goed bestudeerd. Levend in de tijd van het opkomende industrialisme zag hij de ellende van de arbeidende mens: "Enorme voorraden en weinig moeite deden voor sommigen de handel bloeien; and'ren waren tot zeis en spa gedoemd en al wat men hard werken noemt, waar arme drommels daaglijks zweten, zichzelf verslijten om te eten". Volgens hem berustte algemene welvaart in feite op de minderwaardige, zelfs schurkachtige eigenschappen van de mens. Want de ene groep mensen kan zich slechts veroorloven deugdzaam te zijn indien de andere groep zich bezighoudt met misdadige activiteiten. Niet soberheid maar weelde is belangrijk voor maatschappelijke welvaart. De hang naar luxe kweekt behoeften en tevens afgunst. Door de behoeften te stimuleren door het aanvoeren van nieuwe producten wordt ook de koopkracht bevorderd, aldus Mandeville. "Verdorven was elk onderdeel, en toch een paradijs in het geheel, geveleid in vredeestijd, in oorlogen gevreesd, prees men hen 't meest; hun geld en levens overtroffen die van al d'andre korven. Zo was de zegen van die staat: zij werden groot door al het kwaad!"

Toen echter als gevolg van kwalijke praktijken het algemeen belang bedreigd werd, klaagden de veroorzakers hiervan 't hardst: "Mijn god, was iedereen maar eerlijk!" Mercurius begon te lachen, maar Jupiter (Zeus) nam de zaak hoog op en liet op slag de korf van alle frauduleuze praktijken ontdoen. Hierop volgde een ware catastrofe. Iedereen toonde zijn ware gezicht, de rechtbank kreeg niets meer te doen, de geestelijkheid ging ijverig aan het werk; en "geen hoofling die nog met zijn vrouw met Kerstmis peultjes eten zou". Door de teruggang in de nijverheid ontstond tevredenheid met het bezit: "Chloë die om haar dure grillen haar man de staatskas had doen tillen, zet thans haar meubilair te koop, waarvoor heel Indië was afgestroopt". Al snel was de

33 Bernard Mandeville, *Fabel van de bijen*, vertaling door J. Schalekamp en J. Eijkelboom (Weesp 1985); met Engelse tekst.

bevolking in de korf zozeer teruggelopen dat zij zich bij de komst van een vijand slechts met de grootste moeite zou kunnen verdedigen. Tenslotte waren de bijen zo door de sobere omstandigheden gehard dat zij "snel naar een holle boom toe vlogen, tevreden, eerlijk, opgetogen". Dan volgt de moraal: eerlijkheid in combinatie met werelds comfort en oorlogsroem is een utopie. Alles draait om de primaire levensbehoeften: honger en sex. Een volk kan pas werkelijk groot worden als de honger haar tot actie dwingt. Dat de mens zich door deugd verheft en tevens tot welvaart komt is alleen mogelijk dank zij de ondeugd van andere mensen (private vices, public benefits) die naar hartelust andere mensen bedriegen, onderdrukken, bestelen en tot slavernij brengen.

Nadat Mandeville dit satirische gedicht uitvoerig van toelichtende commentaren had voorzien (1714) werd de "Fable of the bees" van hogerhand onmiddellijk verboden. Het succes was echter niet te stuiten en er volgden talloze uitgaven, en enige vertalingen.³⁴ Of het boek in Frankrijk alom bekend was is twijfelachtig. Napoleon zou zeker niet de bij als heraldisch symbool hebben gekozen als hij Mandeville's werk had gekend; en ook in het Second Empire van Napoleon III kwamen de bijen weer tot leven.

Samenvatting

Zoals we zagen heeft de mythe van de bijenkoning en zijn volk zoals die oorspronkelijk door Vergilius in zijn *Georgica* is verwoord, bijna tweeduizend jaar model gestaan als maatschappelijk ideaal. Soms als alleenheerschappij, soms als christelijke commune; ook diende het imago van het deugdzame mystieke bijenvolk als dekmantel voor kritiek op kerkelijke en maatschappelijke misstanden. De nobele, onoverwinnelijke bijenkoning kreeg echter pas de genadeslag toen biologen hem lieten sneuvelen door het ware aandeel van de luie darren te ontmaskeren. Daarmee verdwenen ook het koningsideaal van Johannes van Salisbury en de christocentrische theorie van Thomas van Chantimpré.

Wij weten nu dat de spontane vruchtbaarheid van de mystieke bijen op een fictie berust. De bijenkoning is een wijfje. Op een warme voorjaarsdag verlaat de jonge koningin de korf, achtervolgd door de wellustige darren. De paring wordt hoog in de lucht, zo dicht mogelijk bij de zon, verricht. Gedurende enige volgende bruidsvluchten ontvangt de koningin bij in deze periode voldoende sperma om gedurende haar volgende levensjaren naar eigen inzicht een aantal van haar eicellen te bevruchten voor toekomstige darren en koninginnelarven. Haar feest is dus van korte duur, ook voor de 'gelukkige' darren, want die

34 Jean-A. Schalekamp, 'Herontdekking van een vergeten Hollandse bestseller uit de 18de eeuw', artikel in *NRC Handelsblad*, 9-02-1985; I. Primer ed., *Mandeville studies: new explorations in the art and thought of Dr. Bernard Mandeville (1670-1733)* (Den Haag 1975); N. Westendorp Boerma, *Realistische ethiek. Omzwervingen op het terrein van moraal en zedelijk oordeel* (Amsterdam 1933) 16-52.

sterven na de paringsdaad. (De overige mannetjes worden in de korf getoleerd tot de winter komt. Dan worden deze nutteloze meeëters door de werkbijen gedood.) Hierna begint de koningin met eierleggen. Alle bijen in totaal hebben dus wel dezelfde moeder, maar niet dezelfde vader. Het grootste aantal is door de moeder gedoemd tot onvruchtbaarheid. Zij voorkomt bij het eierleggen de vorming van eierstokken bij de toekomstige werkbijen door het afscheiden van speciale stoffen. Deze bijenwijfjes verrichten *alle* arbeidstaken die vereist zijn om de samenleving in stand te houden. In wezen is een bijenvolk dus een sublimering van het matriarchaat en een voorbeeld van onderdrukking en machtswellust. Maar over de vernuftige organisatie van de werkzaamheden zijn imkers nog steeds niet uitgepraat. Ook is het nog steeds een feit dat het merendeel van een bijenvolk geen sexuele omgang kent, zij het niet vrijwillig maar als gevolg van door de koningin toegepaste 'genetische manipulatie'. Eveneens worden bijen nog steeds in verband gebracht met vruchtbaarheid, maar nu vanwege hun activiteiten als vruchtbestuivers. Waar bijen kunnen leven, is men verzekerd van een gezond milieu. De imkers in Tsjernobyl behoorden tot de eersten onder de plaatselijke bevolking die wisten dat er een milieuramp had plaatsgevonden. In onze dagen is de bij een ecologisch symbool geworden.

Frontispice van *Verhandelingh van de Ziele der Beesten* door A. Dilly. Uit: D. Draaisma, *Het verborgen raderwerk: Over tijd, machines en bewustzijn* (Baarn 1990).